O‘ZBEK TILINING TRANSMORFOLOGIK VA SEMANTIK EVOLYUTSIYASI: TARIXIY VA ZAMONAVIY TERMINOLOGIK ASPEKTLAR

Mullajonova Gulhayoxon Abdumutal qizi, *Farg‘ona davlat universiteti Filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi, kursoquvchi@gmail.com, +998 91 669 96 19*

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, xususan, transmorfologik va semantik transformatsiya jarayonlari chuqur tahlil etilgan. Maqolada Alisher Navoiy davri eski o‘zbek adabiy tili leksikasi hamda hozirgi zamon o‘zbek tili terminologik tizimi qiyosiy-tarixiy metod yordamida o‘rganilgan. Globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida o‘zbek tili davlat terminologiyasining shakllanish mexanizmlari, neologizmlar va o‘zlashma so‘zlarning semantik maydon tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqot natijasida milliy tilning leksik-semantik tizimini unifikatsiya qilish hamda davlat tili nufuzini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: transmorfologiya, semantik evolyutsiya, eski o‘zbek tili, terminologiya, unifikatsiya, neologizmlar, globallashuv, davlat tili

Abstract. This scientific article deeply analyzes the historical development stages of the Uzbek language, particularly the processes of transmorphological and semantic transformation. The article examines the lexicon of the Old Uzbek literary language during the period of Alisher Navoiy and the terminological system of the modern Uzbek language through a comparative-historical method. The mechanisms of formation of the state terminology of the Uzbek language, neologisms, and borrowed words in the era of globalization and digital technologies are investigated. As a result of the research, scientific and practical recommendations aimed at unifying the lexical-semantic system

of the national language and increasing the prestige of the state language have been developed.

Keywords: transmorphology, semantic evolution, old Uzbek language, terminology, unification, neologisms, globalization, state language

Kirish

Har bir xalqning milliy o‘zligi, madaniy merosi va tarixiy xotirasi uning tilida aks etadi. O‘zbek tili turkiy tillar oilasining yirik tarmoqlaridan biri bo‘lib, o‘zining ko‘p asrlik barqaror grammatik tuzilishi va boy leksik fondiga egadir. Bugungi globallashuv sharoitida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va texnologik integratsiyaning jadallashishi milliy tillarning ichki strukturaviy va funksional xususiyatlariga o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. Shu bois, o‘zbek tilining tarixiy evolyutsiyasini zamonaviy tilshunoslikning transmorfologik va semantik yo‘nalishlari kontekstida tadqiq etish dolzarb ilmiy muammolardan biri sanaladi.

O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi va 1989-yil 21-oktabrda "Davlat tili haqida"gi Qonunning qabul qilinishi til sotsiolingvistikasini yangi bosqichga olib chiqdi. Davlat tili maqomi milliy tilning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida, ayniqsa, rasmiy ish yuritish, fan va texnologiyada to‘laqonli amal qilishini huquqiy jihatdan kafolatladi. Biroq, til faqat turg‘un qoidalar yig‘indisi bo‘lmay, doimiy harakatdagi tirik tizimdir. Ushbu tizimning transformatsion tabiati sotsial va kognitiv omillar ta’sirida yuzaga chiqadi.

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida o‘zbek tilshunosligining fundamental tamoyillariga tayangan holda, bir necha asosiy metodlardan foydalanildi. Birinchidan, *qiyosiy-tarixiy metod* yordamida Alisher Navoiy davri (XV asr) eski o‘zbek tili leksik qatlami bilan hozirgi o‘zbek tili terminologik qatlami korpus asosida solishtirildi. Ikinchidan, *sinxron va diaxron tahlil* metodlari orqali muayyan so‘z va morfemalarning vaqtlar aro semantik

siljishi hamda strukturaviy o‘zgarishlari aniqlandi. Uchinchidan, zamonaviy ommaviy axborot vositalari va rasmiy huquqiy hujjatlar matnlaridan olingan neologizmlarning funksional-stilistik tabiati *distributiv tahlil* vositasida yoritildi.

O‘zbek adabiy tilining shakllanish tarixi qadimgi turkiy bitiktoshlar, Qoraxoniylar davri adabiy yodgorliklari va Chig‘atoy (eski o‘zbek) tili davrlarini o‘z ichiga oladi. Mahmud Koshg‘ariyning "Devonu lughotit turk" asari tilimizning ilk yirik leksikografik manbasi bo‘lib, undagi ko‘plab o‘zak-o‘zakdosh so‘zlar bugungi kunda ham o‘z funksionalligini yo‘qotmagan. Masalan, qadimgi turkiy tildagi morfologik qoliplar va derivatsion (so‘z yasovchi) affikslar bugungi kunda yangi terminlar hosil qilishda faol qo‘llanilmoqda.

Alisher Navoiy o‘zining "Muhokamat ul-lug‘atayn" asarida turkiy tilning arab va fors tillari bilan raqobat qila olish qobiliyatini, uning fe’l turkumlari va sinonimik imkoniyatlarining boyligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Navoiy tomonidan muomalaga kiritilgan va faollashtirilgan ko‘plab falsafiy, estetik va ijtimoiy terminlar hozirgi o‘zbek tilining semantik asosini tashkil etadi. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi Jadidchilik harakati esa o‘zbek tilini yanada modernizatsiya qildi, publitsistik uslubning asosi shakllandi.

Transmorfologiya – til tizimidagi morfemalarning funksional va semantik jihatdan qayta shakllanishi yoki boshqa tillardan olingan morfologik elementlarning milliy til qonuniyatlariga moslashish jarayonidir. Zamonaviy o‘zbek tilida so‘z yasash tizimi ichki va tashqi omillar ta’sirida o‘zgarmoqda. Ichki imkoniyatlar hisobiga so‘z yasashda milliy affikslarning unifikatsiyalashuvi kuzatiladi.

Masalan, *-shunos* (fors-tojikcha o‘zlashma) affiksi hozirgi kunda sof milliy affiks kabi keng o‘rin olgan va fan terminlarini hosil qilishda unumli qo‘llanilmoqda (tilshunos, huquqshunos, siyosatshunos). Shuningdek, ingliz tilidan kirib kelayotgan xalqaro terminlarni o‘zbeklashtirish jarayonida ham transmorfologik transformatsiyalar sodir bo‘lmoqda. G‘arb tillaridan o‘zlashayotgan terminlar tarkibidagi sub- va trans- kabi

prefikslar milliy tilga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki so‘zma-so‘z tarjima (kalka) shaklida kirib kelmoqda. Ushbu jarayon milliy leksikamizning tizimliligini saqlab qolish nuqtayi nazaridan jiddiy nazorat va ilmiy tartibga solishni talab etadi.

Semantik evolyutsiya – bu so‘z ma’nolarining torayishi, kengayishi yoki butunlay o‘zgarishi (semantik ko‘chish) jarayonidir. Ijtimoiy tuzumning o‘zgarishi ko‘plab an’anaviy so‘zlarning yangi semantik ma’noga ega bo‘lishiga olib keldi. Masalan, tarixan ijtimoiy tabaqalanish yoki ma’muriy lavozimlarni ifodalagan "hokim", "vazir", "tadbirkor" kabi so‘zlar bugungi kunda butunlay yangi demokratik va iqtisodiy tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qilmoqda. Bu jarayon so‘zning denotativ ma’nosining yangilanishi va uning konnotativ bo‘yoqdorligining o‘zgarishi bilan xarakterlanadi. Raqamli texnologiyalar va internet sferasining rivojlanishi o‘zbek tili leksikasida mutlaqo yangi semantik maydonlarni yuzaga keltirdi. "Sayt", "tarmoq", "bulutli texnologiya", "sun’iy intellekt" kabi terminlar o‘zbek tili fonetik va morfologik normalariga moslashib, faol iste’molga kirdi. Bu o‘rinda tilning iqtisod (tejamkorlik) qonuni amal qiladi: axborot almashinuvini tezlashtirish maqsadida ixcham leksik birliklar tanlanadi.

Hozirgi o‘zbek tilshunosligi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri fan, texnika va davlat boshqaruvi terminologiyasini unifikatsiya qilish, ya’ni birxillashtirishdir. Bugungi kunda darsliklar va ilmiy adabiyotlarda ayni bir tushunchaning turli terminlar bilan ifodalanish holatlari uchraydi. Bu esa ilmiy uslubning aniqlik va bir ma’nolilik (monosemiya) tamoyiliga ziddir. Muammoni hal etish uchun Davlat tili rivojlantirish departamenti va Fanlar akademiyasi qoshida doimiy ishlovchi Terminologik komissiyaning faoliyatini yanada takomillashtirish zarur. Shuningdek, xalqaro terminlarni qabul qilishda "milliy o‘zlik" va "internatsionalizm" prinsiplari o‘rtasidagi oltin muvozanatni topish lozim. Haddan tashqari purizm (tilni sun’iy ravishda chet so‘zlardan tozalashga urinish) tilning rivojlanishini sekinlashtirsa, palapartish o‘zlashtirish tilning milliy qiyofasini buzishi mumkin. Shu sababli, neologizmlarni tilga

kiritishda ularning morfologik muvofiqligi va semantik shaffofligi (ya'ni ma'nosining aniq tushunilishi) asosiy mezon bo'lishi lozim.

Xulosa

O'zbek tilining evolyutsion taraqqiyoti uning ichki imkoniyatlari juda keng va moslashuvchan ekanligini ko'rsatadi. Transmorfologik jarayonlar va semantik transformatsiyalar milliy tilning zamon talablariga javob beradigan boy intellektual vositaga aylanishini ta'minlamoqda. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. O'zbek tili o'zining tarixiy asoslarini saqlagan holda, globallashuv davri chaqiriqlariga faol moslashmoqda;

2. Zamonaviy terminologiyada kalkalash va transmorfologik o'zgarishlar faollashgan bo'lib, ular ilmiy nazorat va unifikatsiyaga muhtoj;

3. Davlat tilining nufuzini yanada oshirish uchun raqamli makonda o'zbek tili korpusini mukammallashtirish va ilmiy terminlarning yagona elektron lug'atini yaratish strategik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni. – Toshkent, 1989-yil 21-oktabr (yangitahriri: 1995-yil 21-dekabr).
2. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Mukammal asarlar to'plami. 20-jild. – Toshkent: Fan, 2003.
3. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lughotit turk. 3 jildlik. – Toshkent: Fan, 1960-1963.
4. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasash tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.
5. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985.
6. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.

7. Dadaboyev H. O‘zbek tili terminologiyasi. – Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2020.
8. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili struktur leksikologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.